

Оксана Прокоп'юк

Проповідництво у Київській митрополії XVIII століття між освітою та адміністративним примусом

Проблему організації та практик українського церковного проповідництва XVIII ст. досі практично навіть не поставлено, хоч стосовно XVII ст. аналогічний комплекс питань про те, ким, коли, де і для кого виголошувалися проповіді, було сформульовано ще понад десятиліття тому¹. Ця стаття має за мету з'ясувати на широкому парафіяльному зрізі, хто реально займався повчанням пастви у Київській митрополії XVIII ст. Це передбачає супутнє висвітлення цілої низки питань, пов'язаних із рівнем освіти парафіяльного духовенства, джерелами компонування проповідей, способами навчання мистецтва проповідування, врешті, заходами дисциплінування парафіяльних священиків, котрих через проповідь зобов'язували впливати на релігійну свідомість мирян.

Стисло окреслюючи підгрунтя, на якому розвивалося українське церковне красномовство XVIII ст., маємо сягнути середини — другої половини XVII ст., коли в Київській митрополії уперше можна зауважити сплеск проповідницької активності. Гомілії Йоаникія Галятовського, Лазаря Барановича, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського, Варлаама Ясинського, Дмитра Гуптала не лише виголошувалися, а й друкувалися та поширювалися як свого роду взірць, відмінний від традиційної православної проповіді, що її представляли Учительні Євангелія у формі календарних тлумачень

Дякую анонімому рецензентові за присутні зауваження, які допомогли уточнити викладені в цій статті спостереження.

¹ Див.: Довга Л. *До питання про напрямки і перспективи дослідження українських недільних проповідей XVII століття // Діалог культур. Святе Письмо в українських пам'ятках* / Ред. І. Валявко, Л. Довга та ін. К., 1999. С. 119–129.

Св. Письма на основі творів Отців Церкви, насамперед Йоана Зла-тоуста². Що ж до зобов'язання рядових священників роз'яснювати в проповідях основи віри, то вперше натрапляємо на це у Требнику Петра Могили 1646 р.: пояснюючи сенс Таїнств та церковних обрядів, Могила закликає пастирів навчати мирян («како поносящим и насильствующим врагам видимым и невидимым о твердости артикулов (членов) веры православной проповедати»)³. У розвиток цього постулату Лаврська друкарня видала 1659 р. трактат Йоаникія Галятовського «Ключ розуміння» – перший і на довгий час єдиний підручник гомілетики з порадами щодо складання проповідей⁴. Все це, безумовно, мусило би вплинути на розвиток парафіяльного проповідництва, але наскільки сильно, наразі за браком джерел сказати неможливо.

Після підпорядкування у 1686 р. Київської митрополії Московському патріархату заходи для поширення проповідницьких практик ініціювалися та координувалися Св. Синодом, а дещо пізніше київськими архипастирями. Варто нагадати, що й сама справа релігійного виховання набула актуальності не тільки для Церкви, а й для держави⁵, оскільки благочесного християнина бачили важливою складовою стратегій соціального дисциплінування. Зокрема, недостатню увагу до пастирського вчителювання й релігійного виховання вже у 1721 р. підкреслив Духовний регламент⁶. Власне тут було вперше сформульовано завдання, що мали

² Огляд і характеристику видань Учительних Євангелій між 1569–1637 рр., а також численних списків цього гоміліара див.: Чуба Г. *Українські рукописні Учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи*. К. — Львів, 2011.

³ Детальніше див.: Голубев С. Т. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт историко-церковного исследования)*. Т. 1–2. К., 1883–1897; Терновский Ф. *Южнорусское проповедничество XVI и XVII вв.* // *Руководство для сельских пастырей*. 1869, № 21, 30, 34.

⁴ Біда К. *Іоаникія Галятовський і його «Ключ розуміння»*. Рим, 1975 (тут подано репринтне відтворення видання 1659 р.). Третє видання трактату 1665 р. побачило світ у збірці творів Галятовського: Галятовський, Іоаникія. *Ключ розуміння* / Підг. І. П. Чепіга. К., 1985.

⁵ Смилянская Е. *Воспитание благочестия: стратегии светской и духовной власти в России XVIII в.* // *Человек в культуре русского барокко*. Сборник статей по материалам международной конференции. ИФ РАН, Москва. М., 2007. С. 452–469.

⁶ *Духовный регламент*. М., 1761. Л. 23 об.

сприяти запровадженню проповіді до богослужбових практик. З цією метою передбачалося укласти й надрукувати три книги:

Первую о главнейших спасительных догматах веры нашея, також и о заповедех Божиих в десятословии заключенных. Вторую о собственных всякаго чина должностях. Третью таковую, в которой собранные будут с разных Святых оучителей ясныя проповеди как о главнейших догматах, так и наипаче о грехах и добродетелех, и собственно и должностях всякаго чина⁷.

В окремому розділі мова йшла про практичні настанови: тут особливо наголошувалося, що самостійно укладати проповіді можна лише проповіднику, «во Академии ученому», тоді як решті рекомендували читати їх за наявними в храмах книгами⁸.

Наступний крок припадає на 1740-ві рр., коли за сприяння київського архієпископа Рафаїла (Заборовського) й архимандрита Києво-Печерської лаври Тимофія (Щербацького) синодальна влада врешті створила робочу групу з підготовки згадуваних у Духовному регламенті посібників. У 1744 р. архимандрит Йосиф (Занкевич), двоє лаврських ієромонахів Варнава (Старжицький) та Арсеній (Піонтницький), викладач Києво-Могилянської академії ієромонах Гедеон (Слонимський) та її ж ректор архимандрит Сильвестр (Кулябка) подали на розгляд Св. Синоду підготовлену ними працю «*Книжица о собственных всякаго чина должностях*»⁹. Показово, що пункт про проповідництво й навчання пастви київські вчені ченці, виховані на західних зразках, винесли у перелік першочергових обов'язків священика, тоді як про надання причастя вірним мовиться лише в сьомому пункті. Окремі положення визначали той мінімум знань, який священик мав дати парафіяльній громаді¹⁰.

Остаточню модель парафіяльного священства, у якій першим обов'язком визначалося пастирське вчительство («оучити народ долг есть как епископа, так и пресвитера, не токмо собственный

⁷ Духовный регламент. Л. 26.

⁸ Там само. Лл. 70 об.–74 об.

⁹ Здравомыслов К. Я. *О сочинении душеполезных книг в XVIII столетии* // Христианское чтение. 1905, № 1. С. 97–100.

¹⁰ Здравомыслов К. Я. *Оглавление на книжицу о должностях: приложение к напечатанной в январской книжке статье «О сочинении душеполезных книг в XVIII столетии»* // Христианское чтение. 1905, № 3. С. 405–407.

и необходимо потребный, но и первейший»¹¹), була закріплена посібником «*Книга о должностях пресвитеров приходских*». Її авторами стали ще два вихованці Києво-Могилянської академії: єпископ Могильовський, Мстиславський і Оршанський Георгій (Кониський) і єпископ Смоленський і Дорогобузький Парфеній (Сопковський). За ухвалою Св. Синоду цю працю в 1776 р. було надруковано в Санкт-Петербурзі¹² й розіслано по всіх парафіяльних храмах.

Утім, певний перелом у ставленні до виховання/навчання пастви можна зауважити десятиліттям раніше – у 1760-х рр., коли в середовищі вищої церковної еліти, особливо серед архиєреїв «нового покоління», набуло поширення чіткіше розуміння важливості пастирського вчителювання. Хоч розмови про потребу видання коротких і зрозумілих книжок для священників точилися у Св. Синоді ще з середини XVIII ст., проте до укладання катехізисів та збірок проповідей справа дійшла тільки в 1760-х рр. Власне на це десятиліття припадає вихід у світ кількох катехізисів авторства ієромонаха, пізніше архиєпископа Курського й Белгородського Феоктиста (Мочульського), Тверського єпископа Гавриїла (Петрова) і намісника Троїце-Сергієвої лаври Платона (Левшина)¹³. Врешті, 1775 р. було надруковано максимально спрощений варіант катехізису Левшина під назвою «*Сокращенный катехизис для обучения отроков*». Ця книжечка на 13 сторінках уміщувала роз'яснення про християнську віру, церковні Таїнства й заповіді, що їх належало вивчити напам'ять усім священникам, дияконам і причетникам та наставляти за ними парафіян¹⁴.

Паралельно для потреб парафіяльних священників у 1775 р. було видано «*Сборник поучений различных авторов на весь год*» – збірку зі зразками гомілій та повчань на кожний празник¹⁵. Ця та згадані вище праці друкувалися у Московській синодальній і

¹¹ *Книга о должностях пресвитеров приходских*. М., 1787. Л. 10 об.

¹² *Книга о должностях пресвитеров приходских, от слова Божия, соборных правил и Учителей церковных сочиненная*. СПб., 1776.

¹³ Див.: Одинцов Н. К. *К вопросу о сочинении и издании учительных книг в XVIII столетии* // Христианское чтение. 1905, № 8. С. 186.

¹⁴ Платон (Левшин). *Инструкция благочинным иереям и протоиереям 1775 г.* // Платон (Левшин). *Поучительные слова*. М., 1780. Т. 7. С. 133, 141.

¹⁵ Одинцов Н. К. *К вопросу о сочинении и издании учительных книг*. С. 190.

Санкт-Петербурзькій друкарнях. Водночас ініціативи з укладання вірців коротких повчань були і в Київській митрополії. Зокрема, на початку 1760-х працювали над таким проектом у Києво-Печерській лаврі та Києво-Могилянській академії¹⁶, а 1777 р. Лаврська друкарня випустила у світ «Собрание поучений на все воскресные и праздничные дни», роком пізніше – проповіді митрополита Новгородського і Олонецького Гавриїла (Петрова), а 1782 р. – працю під назвою «Книга кратких поучений о главнейших спасительных догматах веры»¹⁷.

Як бачимо, Київська митрополія перебувала у фарватері означених процесів, хоч у практичну площину ідея організації парафіяльного проповідництва перейшла лише після висвячення 1757 р. на київську митрополічу кафедру Арсенія (Могилянського). Його ініціативам, про які мова піде далі, сприяла не тільки закоріненість київської гомілетичної традиції, а й власний досвід та слава доброго проповідника. Адже по закінченню навчання він деякий час був катехизатором у Московській Слов'яно-греко-латинській академії, а пізніше близько трьох років – придворним проповідником¹⁸.

Обійнявши київську кафедру, новий митрополит провів низку організаційних заходів у сфері пастирського вчительства. Розпочато було з Києво-Могилянської академії: якщо раніше проповідництво викладачів було тут добровільним, то указом від 16 жовтня 1758 р. митрополит зобов'язував їх по неділях виголошувати в Братському Богоявленському монастирі проповіді власного авторства¹⁹. Від 1761 р. указом духовної консисторії вводилася обов'язкова посада проповідника по всіх монастирях Ки-

¹⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДАК України]. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1212. Арк. 1–62.

¹⁷ Запаско Я., Ісаєвич Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні*. Львів, 1984. Кн. 2, ч. 2. № 2679, 2716, 2717, 2859, 3116.

¹⁸ Шпачинский Н. А., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770)*. К., 1907. С. 218; Корольков К. *Арсений Могилянский, митрополит киевский, и его заботы об улучшении проповеднического дела (во второй половине XVIII века // Киевские епархиальные ведомости*. 1875, № 12. С. 405–414; № 19. С. 642–651.

¹⁹ Серебрянников В. *Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году*. К., 1897. С. 196.

ївської митрополії, а також при Софійському соборі й найбільших київських храмах. Ще раніше, 27 грудня 1760 р., митрополит наказав своєю «промеморією» духовній консисторії, аби по протопопях було розіслано указ про обов'язкове проповідування у парафіяльних храмах. Владика вимагав, щоб проповіді, апробовані духовними правліннями, виголошували протопопи, намісники й «учительні» священники та диякони. Тим же особам, котрі не мали «академічної» освіти, наказувалося, як це рекомендував ще Духовний регламент, зачитувати напучувальні уривки з бесід Йоана Златоуста, Прологу, «Православного сповідання віри» Петра Могилы чи іншої повчальної літератури²⁰. Особливий наголос було покладено на проповідуванні у полкових містах (тут, як правило, знаходилися центри протопопій, а в храмах збиралася найбільша кількість людей), у тих населених пунктах, де були намісники, а також у соборних храмах. Проповіді належало виголошувати часто, а в недільні дні обов'язково. За непослух митрополит погрожував забороною у священнослужінні та позбавленням прибутків.

Відповідний указ духовної консисторії, датований 31 грудня 1760 р., протопопії отримали вже на початку наступного року. Згідно з указом духовні правління мусили брати з ієреїв підписку на виконання постанови, а протопопам належало рапортувати, хто, коли і де виголосив проповідь. Вдалося віднайти такі рапорти за різні роки першого десятиліття функціонування указу з Лубенської, Пирятинської та Глухівської протопопій²¹ (варто підкреслити, що це три найбільші протопопії Київської митрополії: у Лубенській станом на 1780–1783 рр. було 66–67, у Пирятинській 65–68, у Глухівській 68–69 храмів).

Ці документи являють собою свого роду «інформаційний зріз» по окремих адміністративно-територіальних округах, що відображає ситуацію перших років активного реформування парафіяльного проповідництва. Зокрема, бачимо, що церковнослужителів, як того й вимагав Духовний регламент, було чітко поділено на дві категорії: «учительних» і «неучительних». До «учительних» звіти відносять вихованців Києво-Могилянської академії, починаючи від навчання у класі риторики: саме від них вимагалосся

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1188. Арк. 1–2.

²¹ Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330. Арк. 1–93 зв.

виголошувати проповіді. Для прикладу, серед священників Лубенської протопопії таких було 25 (з класів риторики, філософії і богослов'я), проте лише 14 з-поміж них могли проповідувати (троє риторів, п'ятеро філософів, шестеро богословів), натомість решта 11 задекларували свою нездатність до проповідництва. У рапортах із Пирятинської та Глухівської протопопій згадано лише тих вихованців Академії, що могли виголошувати проповіді, тому кількість осіб, які й після навчання в Академії цього не робили, невідома. Отож станом на 1761 р. у Пирятинській протопопії було всього семеро готових до проповідництва священників (серед них шість вихованців Академії – чотири богослови й двоє філософів, а один навчався у філософському класі Чернігівського колегіуму). У Глухівській протопопії за 1760-ті рр. фіксується восьмеро священників, які проповідували (де вони вчилися, не вказано).

Отже, в цілому, як бачимо, освіта священників не гарантувала того, аби в парафіяльних храмах лунали проповіді. Серед причин, вказаних як перешкода до проповідування, називають або погане здоров'я, або давність навчання, або й просто непідготовленість. Останнє видається цілком резонною причиною, адже в Києво-Могилянській академії аж до другої половини XVIII ст. справді не приділяли достатньої уваги церковному красномовству. Це, звісно, не означало, що студенти взагалі не слухали проповідей. Згідно з т. зв. Великою інструкцією, навчання основ віри було регулярним та складалося з повчань, що їх виголошували перед пізньою літургією викладач риторики або префект²², пояснюючи якусь книгу Старого чи Нового Завіту. Мала інструкція, або пояснення катехізису, припадала на ранню літургію: це робив хтось із учителів молодших класів. До навчального процесу належала й практична складова: щонеділі та по святкових днях студенти мали почергово виголошувати проповіді в церкві²³, хоч окремого курсу гомілетики не було (він поступово виділиться у самостійну дисципліну лише в другій половині XVIII ст.²⁴), а мистецтво проповідування заторкували як один із різновидів красномовства у класі ри-

²² Аскоченский В. *Киев с древнейшим его училищем Академиею*. К., 1856. Ч. 2. С. 246–247.

²³ Там само. К., 1855. Ч. 1. С. 141, 135–136, 209–210.

²⁴ Там само. Ч. 2. С. 247–248.

торики²⁵. Утім, це характерно не тільки для Києво-Могилянської академії, а й для решти навчальних закладів, які почали набувати духовної спеціалізації тільки з другої половини XVIII ст., а вперше пастирську складову, одним з елементів якої була проповідь, увів до богословського курсу ректор Слов'яно-греко-латинської академії архимандрит Феофілакт (Горський) (1769–1774)²⁶.

Варто взяти до уваги й те, що між засвоєнням основ красномовства (клас риторики) та богословськими знаннями (клас теології) пролягала чимала відстань, та й богослов'я сягав небагато хто зі студентів. До всього, далеко не кожний київський архипастир схвалював виголошення світськими особами церковних проповідей: наприклад, Рафаїл (Заборовський) це забороняв. З іншого боку, митрополит Тимофій (Щербацький) в інструкції 1752 р. наказав, аби студенти, які хочуть отримати священство, практикувались у проповідництві. Такі проповіді належало переписувати «начисто» і подавати в кафедру, аби їх пізніше враховували при висвяченні²⁷; згідно з цією ж інструкцією, учнів нижчих класів мали по суботах навчати катехізису²⁸. Як бачимо зі сказаного, навіть успішний студент, ознайомлений з ораторським мистецтвом, не завжди був готовий до укладання проповідей.

Що ж до освіти переважної більшості священників Київської митрополії, які не навчалися в Києво-Могилянській академії, то вона вимірювалася всього лиш умінням читати церковнослов'янський текст. Упродовж 1708–1718 рр. вийшла низка указів Петра I про необхідність дітям священно- і церковнослужителів учитися для отримання місць при церквах і про на-

²⁵ Вишне夫斯基 Д. *Киевская академия в первой половине XVIII столетия. Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время.* К., 1903. С. 170–171.

²⁶ Сухова Н. Ю. *Пастырское богословие в российской духовной школе (XVIII – начало XX в.)* // Вестник ПСТГУ. Богословие. Философия. 2009, вып. 1 (25). С. 28–29.

²⁷ Титов Ф. *Императорская Киевская духовная академия, 1615–1915.* К., 2003. С. 188.

²⁸ Тітов Хв. *Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початок XIX в.* К., 1924. С. 188.

вчання ставлеників²⁹. Укази такого змісту повторюються впродовж усього XVIII ст., у тому числі в Київській митрополії, де від священників вимагали віддавати дітей «в науку», проте виконувалися такі розпорядження надзвичайно мляво, і проблема підготовки освічених кадрів не втрачала гостроти³⁰. Аби забезпечити бодай мінімальну підготовку ієреїв, за митрополитства Арсенія (Могилянського) кандидатів на висвячення екзаменували у вмінні читати, а коли результат був невтішним — залишали в кафедрі, «підтягуючи» читання та даючи початкові знання катехізису³¹. Отож, як бачимо, навряд чи в цій ситуації можна було очікувати спалаху проповідництва.

* * *

Зі згаданих вище звітів Лубенської, Пирятинської та Глухівської протопопій випливає, що священники виголошували, як правило, або по одній, або по дві-три проповіді на рік. Зазначалося також, що у тих храмах, де не проповідувалося, замість цього читали повчальні місця з книг, як того й вимагав указ. Проте мої спостереження над забезпеченістю парафіяльних храмів відповідною літературою³² змушують думати, що йшлося швидше про данину вимозі указу, ніж про дійсну практику. Задовільною видається лише наявність богослужбових книг: найнеобхідніші тексти у церквах були, а за браком окремих книг їх без особливих втрат для богослужіння замінювали тими, що є. Характерною, зокрема, на тлі великої «різноманітності» Євангелій видається повна відсутність Учительних Євангелій, за якими тлумачили основи віри: серед 96 розшуканих і описаних Галиною Чубою пам'яток немає

²⁹ Полное собрание Законов Российской империи, с 1649 года [далі — ПСЗ]. СПб., 1830. Т. 4. № 2186, 2308, 2352; Т. 5. № 3171, 3175, 3182.

³⁰ Яременко М. Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2008, вип. 7. С. 269–298.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1478. Арк. 7–7 зв.; оп. 1020, спр. 3665. Арк. 1–2.

³² Прокоп'юк О. Книги в парафіяльних храмах Київської митрополії (70–80-і рр. XVIII ст.): функції, кількість, репертуар, шляхи надходження // Київська старовина. 2010, № 3. С. 97–98.

жодної, що була би переписана на Лівобережжі³³. Стосовно ж гіпотетичної доступності друкованих версій Учительного Євангелія, то остання з них, що побачила світ у Лаврській друкарні 1637 р., по-перше, навряд чи мала великий наклад, а по-друге, подієва історія охопленої війнами Гетьманщини середини – другої половини XVII ст. не сприяла збереженості примірників, навіть якби вони дійшли до рівня сільських і містечкових парафій. Бракувало в парафіяльних церквах і катехізисів.

У цілому ж те, що зберігалось по храмах із учительної літератури, станом на 1770–1780-ті рр. складає недовгий перелік³⁴. Так, у Свято-Троїцькій церкві с. Ржавець Ічнянської протопопії було чотири томи «Житій святих» Дмитра Туптала; Михайлівська парафія м-ка Монастирище мала якісь «Повчання на цілий рік»; при Михайлівській церкві м-ка Голюнка фіксується збірник проповідей невідомого авторства й змісту; в Мотовилівській Покровській церкві – «Повчання на цілий рік на недільні і господні свята і нарочитих святих»; у Воздвиженській церкві с. Витачів – «Повчальна книга нововиданих проповідей у недільні і святкові дні» та «Книга коротких на кожен день повчань»; в Успенській церкві м-ка Стайки – «Повчальна книга нововиданих проповідей московського друку» та «Книга коротких повчань печерського друку». Суттєвий контраст до наведеного переліку бачимо в Києві: наприклад, у Києво-Подільській Константинівській церкві зафіксовано «Камінь віри» Стефана Яворського, «Життя святих» Дмитра Туптала, «Благовісник» (себто «Євангеліє з толкуванням» Феофілакта Болгарського), «Вечеря душевна» Симеона Полоцького і згадувані вище «Повчання церковні на всі недільні і святкові дні».

³³ Чуба Г. *Українські рукописні Учительні Євангелія*. С. 49–176.

³⁴ Зрозуміло, що з назв, наведених у документах, неможливо встановити ані рік, ані місце видання: адже, приміром, найчастіше згадувані «Бесіди» Йоана Златоуста видавалися так часто і в таких різних комбінаціях гомілій, що простежити провенієнцію книжки нереально; те саме стосується і творів Отців Церкви – Василя Великого, Амвросія Медиоланського, Кирила Єрусалимського та ін. З цієї ж причини важко атрибутувати й повторювані у XVII–XVIII ст. видання книжок українських авторів. Утім, не завжди надаються на відчитання й згадувані у переліках стислі назви синодальних видань другої половини XVIII ст., тут з певністю можна говорити лише про збірку гомілій: Гавриил (Петров), Платон (Левшин). *Собрание разных поучений на все воскресные и праздничные дни*. Б. м., 1775, 1777, 1778.

Звісно, відповідна література могла належати ієрею приватно, проте це поодинокі випадки, а тим часом загал священників рідко декларував потребу в книжках, необхідних для укладання проповідей, і надходили такі прохання передусім від вихованців Києво-Могилянської академії. Наприклад, священник Покровської церкви с. Гатне Григорій Кононецький просив надати йому «Бесіди Златоустові» на книгу Буття, а священник Глеваської Покровської церкви Федор Козиковський уклав довгий список потрібного, а саме: «Євангеліє воскресне», «Благовісник», «Бесіди» Йоана Златоуста на Діяння Апостольські та Послання Апостольські, його ж «Бесіди про покаяння», «Тлумачення» Андрея Кесарійського на Апокаліпсис, «Бесіди на псалми» Василя Великого, якесь «Скорочене богослов'я», «Увещание на розкольников» (мова про кількаразово видане Московською синодальною друкарнею «Увещание Синода к раскольникам»), Духовний регламент, «Про Антихриста» (напевно, «Про Христа і Антихриста» Іполита), «Симфонія на Священне Писання»³⁵, «Повчання» Амвросія Медиоланського, «Проповіді Гедеонови»³⁶, «Устав церковний». Варто додати, що в парафіяльній церкві Козиковського вже була чимала бібліотека: три напрестольних Євангелія, два страсних Євангелія, два Апостоли, дві Тріюди пісні, дві Тріюди цвітні, дві Псалтирі, Октоїх, повний комплект Міней місячних, Трифологій, три Требники, два Служебники, три Часослови, Ірмологій без нот, Чин молебний, Акафіст Святителю Миколаю з житієм і чудесами, Служба Богоявленню, Служба Успінню Богоматері, «Книжечка про сходження на престол і коронацію», Чин поминання православних воїнів, Чин сповідання дорослих, Чин сповідання отроків, «Бесіди» Йоана Златоуста (про яке з видань ідеться, невідомо), «Алфавіт духовний» Ісаї Копинського, «Перше вчення отрокам» Феофана Прокоповича, якийсь «Ско-

³⁵ Ильинский, Иоанн. *Симфония или согласие на Четвероевангелие и деяния апостолов*. 1761.

³⁶ Мова про збірник гомілій відомого проповідника Гедеона (Криновського) (1726–1763). Детальніше про нього див.: Поторжинский М., свящ. *Историческая хрестоматия для изучения истории русской церковной проповеди (XI–XVIII в.)*. К., 1879. С. 477–479; Поторжинский М., прот. *Русская гомилетическая хрестоматия, с краткими биографиями русских пастырей-проповедников и характеристиками их проповедничества (XVII–XIX в.)*. К., 1901. С. 169–172.

рочений катехізис», «Повчання» Кирила Єрусалимського, «Послання» Ігнатія Богоносця, «Розиск проти розкольників» (себто «*Розыск о брынской вере*» Дмитра Туптала).

Утім, такі прохання належали до винятків, бо парафіяльні священники здебільшого орієнтувалися тільки на богослужбові книги й не мали бажання доповнювати їх учительною чи проповідницькою літературою, а отже, не прагнули оволодівати мистецтвом проповідування. Так, настоятель Києво-Подільської Спасо-Преображенської церкви Мартин Сичевський, людина не остання серед київських ієреїв (засідав у духовному правлінні протопопії) та освічена (навчався у Києво-Могилянській академії до класу богослов'я), перерахувавши у відомості книги свого храму, зазначив, що інших не треба. Ось цей «максимально повний» набір: чотири напрестольних Євангелія, Тріюдь пісна, Тріюдь цвітна, Устав церковний, дві Псалтирі, Октоїх, повний комплект Міней місячних, Пролог, Часослов, два Службники, два Требники (очевидно, великий і малий), Катехізис, Мінея загальна, Ірмологій, Акафістник, «Увішання на розкольників», Духовний регламент, «Алфавіт духовний» Ісаї Копинського, «Книга чинопослідувальна», Молебний спів у дні сходження на престол і коронації імператора, Чин сповідання отроків, Панахидник, Табель високоурочистих днів, Служба на Преображення, Служба на Воздвиження Хреста, Служба на Богоявлення, Служба на Успіння Богородиці, Чин поминання православних воїнів.

* * *

Повертаючись до священників, які все-таки вправлялися у церковному красномовстві, слід зауважити, що перелік їхніх імен суттєво доповнює наші знання про вихованців Києво-Могилянської академії. У Глухівській протопопії упродовж 1764–1769 рр. проповідували сам глухівський протопоп Василь Вербицький і намісник Глухівської протопопії Дем'ян Галяховський, також священники: Глухівської Михайлівської церкви Стефан Яхневич, Воронізької Михайлівської церкви Андрій Воронецький, Білопольської Василівської церкви Климент Зубківський і Корнилій Юзефович. Другий, колишній студент Академії (1741–1750), довгий час був солістом академічної капели, з 1751 р. – регентом Глухівської хорової капели та солістом театру Кирила Розумовського (разом з

цим театром він 1753 р. гастролював у Москві), пізніше став військовим капеланом у Глухові, а в останній період життя навіть очолив протопопію³⁷.

У Пирятинській протопопії протягом 1761–1765 рр. проповідували яблунівський намісник Йосиф Котляревський та священники: Андрій Жураківський (церква Різдва Йоана Предтечі, с. Малютинці); Василь Петрановський та Влас Яновський (Георгіївська церква, с. Бондарі); Йоаким Фальковський (Введенська церква, с. Білоцерківці); Кирило Мстиславський (Миколаївська церква, м. Чорнухи); Трофим Яцевич («Ковалівська» церква: очевидно, Михайлівська у підварку Ковалі Чорнуської сотні Лубенського полку); Федір Множинський (церква Різдва Христового, с. Вороньки); та Василь Іжванецький, Григорій Козловський і Петро Ненадський (у яких храмах служили ці три ієреї — невідомо).

Найбільше проповідників за 1761–1765 рр. зафіксовано в Лубенській протопопії. Серед них кілька намісників: лубенські Йоан Богданович та Федір Барвінський, лукомський Йоан Левицький і горошинський Федір Каруновський; священники: Василь Кузьмінський (Свято-Троїцька церква, м-ко Снітин); Данило Ющенко (Преображенська церква, м-ко Вереміївка); Дмитро Білостоцький (служив в одному з трьох храмів Чигрин-Дуброви: Георгіївському, Різдобогородичному чи Преображенському); Олексій Олександрович (Миколаївська церква, м. Лубни); Симон Соколовський (Георгіївська церква, м. Чигрин-Дуброва); Стефан Семяновський (Преображенська церква, м-ко Оржиця); диякон Федір Васильківський (Преображенська церква, м-ко Оржиця); Василь Прокопович (Георгіївська церква, с. Тарандинці); Гаврило Гулянецький та Петро Юзефович³⁸; диякон Йоан Пясецький (Миколаївська церква, с. Михнівці); Лука Міхнякевич (церква Зішестя Святого Духа, сл. Великий Узвіз); Марко Богдановський

³⁷ Лисенко І. М. *Юзефович Корнелій Іванович* // Києво-Могилянська академія в іменах. С. 605.

³⁸ Обоє названо хорошківськими священниками. У Лубенській протопопії було два села з такою назвою, а відповідно, й два храми: Різдва Богородиці у с. Хорошки Снітинської сотні Лубенського полку та Петропавлівський в одноіменному селі Лубенської другої сотні того ж полку.

(«єрковецький» священник³⁹); Матвій Войнаровський (Георгіївська церква, с. Тишки); Павло Николев та Петро Васильєв (Вознесенська церква, с. Новаки); Петро Китринський (Миколаївська церква, «деревня» Дем'янівка); Федір Данилевський (Андріївська церква, с. Калайдинці); Федір Мілчевський (Покровська церква, с. Липове); Федір Одинець (Преображенська церква, с. Черевки).

Як уже зазначалось вище, названі священники хоча й проповідували, проте не часто вправлялись у цьому занятті. Однак були парафії, настоятелі яких виявляли ініціативність та інтерес до проповідництва. Окремі вихованці Києво-Могилянської академії, обійнявши парафії, досить добре показали себе на ниві пастирського служіння. Серед найяскравіших прикладів парафіяльного проповідника другої половини XVIII ст. вистачить згадати Йоана Леванду: коли він був священником на Подолі, а згодом проповідником Софійського кафедрального собору, послухати його повчання збиралися сотні віруючих. Значна кількість цих проповідей збереглася до наших днів: 110 було видано 1821 р., а загалом відомо понад 200 виголошених Левандою гомілій⁴⁰.

Активну церковно-просвітницьку діяльність у Роменській протопопії розгорнув Костянтин Крижанівський. Після навчання у Києво-Могилянській академії він 1747 р. виїхав на продовження студій до Угорщини й до 1750 р. вчився у протестантському ліцеї Пресбурга, а 1751 р. записався до Академії Фрідерікана (Прусія). Повернувшись до Києва 1751 (1752?) р., Крижанівський викладав німецьку та єврейську мови, з 1753 р. став першим учителем щойно відкритого французького класу, а 1754 р. – настоятелем академічної Благовіщенської церкви. Врешті, 13 жовтня 1758 р. Крижанівський обійняв пост кафедрального проповідника, викладаючи й надалі в Академії⁴¹. Показовим з перспективи його життєвих цінностей видається те, що 1767 р. він хотів відправити свого сина та племінника (сина гадяцького полковника Антона

³⁹ Мова або про Михайлівську церкву в с. Єрківці Лубенської другої сотні Лубенського полку, або про Георгіївську церкву в с. Єрки Говтвянської сотні Миргородського полку.

⁴⁰ *Слова и речи протоиерея Иоанна Леванды*. СПб., 1821. Т. 1–3.

⁴¹ Хижняк З. І. *Крижанівський Костянтин Павлович* // Києво-Могилянська академія в іменах. С. 295; Корольков К. *Арсений Могилянський, митрополит Київський*. С. 643.

Крижанівського), які завершили навчання в Академії, до Лейпцизького університету⁴².

Відразу після того, як Костянтин Крижанівський на початку 1761 р. посів Роменську протопопію, він почав, за його власним свідченням, щонеділі після літургії тлумачити мирянам катехизис, намагаючись доступно й зрозуміло пояснити заповіді Божі, Символ віри, Таїнства і блаженства, а також проілюструвати це прикладами з Отців Церкви й Біблії. Пізніше він збирався роз'яснювати сенс літургії та всі «церкви нашей восточной православной узаконения и обряды», для чого просив надіслати з бібліотеки Києво-Могилянської академії дві книги: «Evhologion Graeco-latinum» та «Liturgia Graeca»⁴³.

Прикладом ще одного храму, де парафіяни могли часто почути проповідь, було село Ховзівка Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва. У 1771 р. тутешню церкву, тоді ще Антоніє-Феодосіївської посвяти (її замінили на Миколаївську під час перебудови 1776 р.⁴⁴), було передано від Глухівського Петропавлівського монастиря до Глухівської протопопії Київської митрополії⁴⁵, а після того, як 1785 р. кордони Київської митрополії обмежили територією однойменного намісництва, цей храм

⁴² Петров Н. И. *Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796)* // Труды КДА. 1906, № 7. С. 486; Аскоченский В. *Киев с древнейшим его училищем Академиею*. К., 1856. Ч. 2. С. 160–161.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1397. Арк. 2–3 зв. Скоріш за все йдеться про видання, підготовлене відомим французьким літургістом, монахом-домініканцем Жаком Гоаром, що містило грецькі тексти богослужбових чинів Східної Церкви з паралельним латинським перекладом. Повна назва видання: *Evhologion sive rituale Graecorum: complectens ritus et ordines divinae liturgiae, officiorum, sacramentorum, consecrationum, benedictionum, funerum, orationum, etc.* Editio secunda expurgata et accurata. Venice, 1730. У бібліотечі Київської Духовної академії було три примірники цієї книги (можливо, вони туди потрапили з бібліотеки Києво-Могилянської академії). Див.: *Системный каталог книг библиотеки Киевской Духовной Академии* / Сост. А. С. Крыловский. Т. 1. Вып. 2. К., 1892. С. 251. № 4274. Електронне видання книги «Euchologion» є на сайті <http://books.google.com.ua>. Ідентифікувати другу книгу складніше. Очевидно, мається на увазі якесь із видань православної літургії грецькою мовою.

⁴⁴ [Гумилевский Филарет, архиеп.] *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Кн. 7: Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. Чернигов, 1873. С. 335.

⁴⁵ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2040. Арк. 5–98.

перейшов до складу Чернігівської єпархії⁴⁶. Зберігся щоденник тутешнього священика Андрія Кирнецького та його сина, дяка Федора Кирнецького, де зафіксовано парафіяльне богослужбове життя упродовж майже року, з грудня 1787 по жовтень 1788 рр.⁴⁷. За цей період проповідь лунала в ховзівському храмі майже щонеділі, особливо у Великий піст, хіба що посеред тижня припадало велике свято і проповідь виголошували в цей день. Сам факт ведення щоденника, як і активність у проповідуванні та переписуванні книг, вказують на те, що Кирнецький був не тільки непересічною, а й освіченою людиною, проте де він учився — невідомо.

* * *

Підсумовуючи, мусимо визнати, що незначна кількість тих священиків, які проповідували, та практично повна відсутність належної літератури в парафіях свідчать про те, що релігійне виховання пастви, всупереч ініціативам церковної адміністрації, не перетворилося на розповсюджену практику парафіяльного життя. Очевидно, переважна більшість священиків своїм головним завданням вважала не наставляння прихожан у вірі, а здійснення треб і богослужіння.

Ставлення до проповідництва дозволяє виділити кілька типів священнослужителів. До першого типу можна віднести освічених ієреїв, вихованців Києво-Могилянської академії чи інших навчальних закладів, які проявили себе як непересічні проповідники, однак таких були одиниці. Дещо більшу групу складають священики, котрі мали достатньо знань для самостійного компонування і виголошення проповідей, але їхнє проповідництво не заходило далі офіційних вимог, як, для прикладу, в Лубенській, Пирятинській та Глухівській протопопіях. Врешті, до третього типу, кількісно домінуючого, належали ієреї, чия підготовка не

⁴⁶ ПСЗ. СПб., 1830. Т. 22. № 16174. С. 329–330; Григорович Н. *Обзор учреждений в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, во времени введения штатов по духовному ведомству (1764–1866 гг.)*. Историческая записка. СПб., 1866. С. 12–13.

⁴⁷ *Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзівки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.)* / Упоряд. та вступна стаття І. Ситого. Чернівці, 2006.

сягала далі вміння читати богослужбові тексти та уривки з учительних книг. Сказане схиляє до думки, що проповідь у переважній більшості храмів виголошувалася рідко, а її важливість залишалася незрозумілою для священників. У підсумку це означало, що передбачене «Духовним регламентом», організоване «ідейно/теоретично» дисциплінування через проповідь не витримало випробування практикою.

Інша річ, що ініціативи Св. Синоду у справі розповсюдження проповідництва підштовхнули до певного розшарування духовенства. Священники, спроможні виголошувати проповіді, швидко зрозуміли свою ексклюзивність, а відтак і право на винагороду. Тож уже в 1760-х рр. у Київській митрополії фіксується практика відзначення ієреїв, які проповідували на парафіях, правом носити скуфію. Для прикладу, 17 вересня 1765 р. священник Андріївської церкви с. Калайдинці Лубенської протопопії Федір Данилевський просив «пожалувати» йому скуфію, мотивуючи це тим, що решта ієреїв, котрі проповідують, вже отримали таку відзнаку⁴⁸. З аналогічними проханнями зверталися й інші священники Київської митрополії⁴⁹.

Насамкінець варто додати, що дехто зі священників таки слідував вимозі подавати тексти своїх проповідей у духовне правління (принаймні пирятинський протопоп Ілля Максимович у 1766, 1767, 1769 рр. рапортував про це⁵⁰). Таким чином, є шанс віднайти інформацію не лише про кількісні параметри, а й про зміст парафіяльного проповідництва, а отже, продовжити дослідження цієї проблеми в іншому ракурсі.

⁴⁸ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330. Арк. 24.

⁴⁹ Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330. Арк. 26, 27, 57–57 зв.

⁵⁰ Там само. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3330. Арк. 60–61 зв., 65.